

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ

УХВАЛЕНО

Вченою радою Інституту соціології НАН України

« 28 » травня 2024 р.

Протокол № 5

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПРОТИДІЯ МАНПУЛЯТИВНИМ ТЕХНОЛОГІЯМ

галузь знань	05 Соціальні та поведінкові науки
спеціальність	054 Соціологія
освітній рівень	третій освітньо-науковий (PhD доктор філософії)
освітньо-наукова програма	Соціологія
вид дисципліни	Вибіркова

Форма навчання	денна
Навчальний рік	2024/2025
Семестр	2
Кількість кредитів ECTS	3
Мова викладання, навчання та оцінювання	українська
Форма заключного контролю	залік

Викладач доктор соціологічних наук Клименко О.Ю.

КИЇВ – 2024

Розробник:

Клименко О. Ю., доктор соціологічних наук, професор, провідний науковий співробітник
відділу соціальних експертиз

РЕКОМЕНДОВАНО:

Випусковим відділом Інституту соціології НАН України
Протокол № 4 від «14» травня 2024 р.
Завідувач випусковим відділом Л.Г.Скокова

ПОГОДЖЕНО

Гарант освітньо-наукової програми «Соціологія»
О.Г.Злобіна

1. Мета – формування соціологічних знань щодо розуміння загальних методологічних та методичних принципів функціонування маніпулятивних технологій різних типів, а також уміння виявляти маніпулятивні тексти і створювати контртехнології з урахуванням характеристик цільової аудиторії, зокрема в рамках українського суспільства та спротиву інформаційним війнам.

2. Попередні вимоги до опанування або вибору навчальної дисципліни (за наявності):

1. Знати

- підходи до розуміння феномену маніпуляції;
- ознаки маніпулятивного впливу;
- структуру маніпулятивного впливу;
- види маніпуляції в різних типах ЗМІ;
- стратегії, тактики, прийоми маніпулятивного впливу;
- алгоритм оцінки ефективності маніпулятивного впливу на різні типи цільової аудиторії.

2. Вміти

- визначати маніпулятивні тексти;
- виявляти особливості комунікації, що сприяють реалізації маніпулятивного впливу;
- виявляти і оцінювати вербальні та невербальні засоби реалізації маніпулятивних прийомів і тактик;
- відповідно до характеристиками цільової аудиторії і типом дискурсу вибрати ефективні прийоми і засоби маніпуляції свідомістю цільової аудиторії.

3. Володіти навичками

- розпізнавання маніпуляцій;
- протидії реалізації маніпулятивного впливу;
- застосування вербальних та невербальних засобів реалізації маніпулятивних прийомів і тактик.

3. Анотація дисципліни: сутність дисципліни розкриває ключові аспекти застосування маніпулятивних технологій в сучасному суспільстві в рамках інформаційної війни. Проблематика маніпуляції та маніпулятивних впливів на особистість в українських реаліях набула особливої актуальності. З формуванням інформаційного суспільства маніпулятивні дії можна вважати не чинником, а основою соціального світу, оскільки масовість використання соціальних мереж та прибутковість діяльності електронних платформ створює умови для перетворення інформаційних потоків в «реальну віртуальність». Віртуальні «соціальні мережі», набули нині характер епідемії, характер спілкування у яких свідчить про існування вихідних передумов для прийняття «правил гри» у комунікативній сфері міжособистісного спілкування, які не задані об'єктивними умовами та нав'язані віртуальною спільнотою.

Прийоми маніпуляції у межах реклами, пропаганди, формування громадської думки постійно вдосконалюються. Пасивність, некритичність у сприйнятті повідомлень не просто використовуються засобами масової інформації, але цілеспрямовано конструюються, завдяки чому вбудовуються у структури соціального несвідомого. Технології зміни «соціальних фільтрів» і дискурсивних практик формують мозаїчне, роздроблене і аморфне сприйняття реальності. Успішне застосування форм протидії маніпулятивним технологіям із боку ЗМІ передбачає наявність вихідної мотивації (як на індивідуальному, так і на загальнонаціональному рівнях). Знання технологій протидії маніпуляціям та напрацювання вмінь застосовувати їх на практиці дасть можливість активно усвідомлено сприймати інформації, розпізнавати її структурних та змістовних характеристик, сформувати здатність до адекватної оцінки джерел та каналів отримання інформації.

4. Завдання (навчальні цілі): є вивчення методик протидії маніпулятивним технологіям, котрі підлягають соціологічному аналізу та дозволяють вивчати соціальні процеси та явища, що

виникають в українському суспільстві з метою розробки стратегій ефективної протидії маніпулятивним технологіям.

Основними завданнями навчальної дисципліни є:

- засвоєння методик і технологій створення заголовків і гасел, що володіють маніпулятивним потенціалом;
- вивчення наукових засад алгоритму аналізу стратегій, тактик, прийомів маніпулятивного впливу;
- оволодіння прийомами селекції та комбінування маніпулятивних прийомів у рамках одного тексту (сюжету);
- надати знання щодо методики профілактики маніпулятивного впливу та створення результативних контртехнологій;
- засвоєння принципів обробки матеріалів (забезпечення правильності наведених цитат, власних імен, цифр та інших фактичних даних) в якості профілактики маніпулятивного впливу.

5. Результати навчання за дисципліною:

Результат навчання (1. знати; 2. вміти; 3. комунікація; 4. автономність та відповідальність)		Форми (та/або методи і технології) викладання і навчання	Методи оцінювання та пороговий критерій оцінювання	Відсоток у підсумковій оцінці з дисципліни
Код	Результат навчання			
1	2	3	4	5
ЗК01	Вміти абстрактно мислити аналізувати та синтезувати результати виявлення маніпулятивних технологій.	<i>Семінари, самостійна робота за темами:</i> Тема 3;Тема 6; Тема 9.	Поточний контроль підготовки до семінару, оцінка індивідуального письмового завдання	20%
ЗК02	Знати методи пошуку маніпулятивних впливів, оброблення та аналізу інформації з різних джерел – зокрема ЗМІ.	<i>Лекції, самостійна робота за темами:</i> Тема 1; Тема 4.	Поточний контроль, участі у дискусійній частині лекції	10%
ЗК03	Комунікувати з колегами для проведення досліджень з метою виявлення та протидії технологіям викривлення інформації.	<i>Семінари, самостійна робота за темами:</i> Тема 3; Тема 9.	Поточний контроль підготовки до семінару, оцінка індивідуального письмового завдання	10%
ЗК04	Здатність розв'язувати технології викривлення інформації на основі системного наукового світогляду та загального культурного кругозору із дотриманням принципів професійної етики та академічної доброчесності	<i>Лекції, самостійна робота за темами:</i> Тема 2; Тема 5.	Поточний контроль, участі у дискусійній частині лекції	10%
СК01	Вміти ідентифікувати маніпулятивні технології, розробляти технології протидії їм та створювати нові знання в соціології та дотичних до неї міждисциплінарних напрямках, для запобігання розповсюдження інформаційних війн.	<i>Лекції, самостійна робота за темами:</i> Тема 7; Тема 8.	Поточний контроль, участі у дискусійній частині лекції	10%

1	2	3	4	5
СК03	Знати сучасні методології, методи та інструменти виявлення маніпуляцій та ключові принципи протидії їм.	<i>Лекції, самостійна робота за темами:</i> Тема 2; Тема 5.	Поточний контроль, участі у дискусійній частині лекції	10%
СК05	Комунікувати з дослідницькими групами в контексті протидії маніпулятивним технологіям, оцінювати та забезпечувати якість соціологічних досліджень з метою запобігання маніпулюванню.	<i>Семінари, самостійна робота за темами:</i> Тема 3; Тема 9.	Поточний контроль підготовки до семінару, оцінка індивідуального письмового завдання	10%
СК07	Здатність аналізувати та оцінювати технології нейролінгвістичного програмування, та їх впливи на розвиток соціології.	<i>Семінари, самостійна робота за темами:</i> Тема 3; Тема 6; Тема 9.	Поточний контроль підготовки до семінару, оцінка індивідуального письмового завдання	20%

6. Співвідношення результатів навчання дисципліни із програмними результатами навчання

Програмні результати навчання (назва)	Результати навчання дисципліни (код)			Загальні компетентності			Спеціальні компетентності		
	ЗК02	ЗК03	—	СК01	СК03	СК05			
РН01 Мати передові концептуальні та методологічні знання з соціології та на межі предметних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні останніх світових досягнень з відповідного напрямку, та отримання нових знань у сфері соціології та/або здійснення інновацій									
РН03 Розробляти та реалізовувати наукові та/або прикладні проекти, які дають можливість переосмислити наявне та створити нове цілісне знання та/або професійну практику і розв'язувати значущі наукові та технологічні проблеми соціології з врахуванням етичних, соціальних, економічних та правових аспектів.									
РН09 Глибоко розуміти загальні принципи та методи соціально-поведінкових наук, а також методологію наукових досліджень, застосовувати їх у власних дослідженнях у сфері соціології та у викладацькій практиці									

7. Схема формування оцінки.

ВИМОГИ І КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

Види робіт	Кількість балів за один вид робіт	Критерії оцінювання
Участь у дискусійній частині лекції	2	Активна участь, аргументовані, змістовні судження і зауваження
	1	Фрагментарна участь у дискусії
	0	Відсутність на лекції
Участь у дискусії, в обговоренні виступів колег на семінарському занятті	2-3	Активна участь у дискусіях; фахова постановка питань, аргументовані і логічні зауваження
	1	Фрагментарна участь, окремі репліки, запитання
	0	Відсутність на семінарському занятті
Доповіді за темою семінарського заняття	7-10	Доповідь підготовлена і презентовано вчасно. Високий рівень фахових компетентностей.
	4-6	Доповідь підготовлена і презентовано вчасно. Високий рівень опанування матеріалу, повністю досягнуті поставлені завдання
	1-3	Доповідь підготовлена, проте наявні неточності і пробіли знань.
	0	Доповідь не підготовлена.
Індивідуальне письмове завдання за темою семінарського заняття	7-10	Письмове завдання представлено вчасно. Високий рівень опанування матеріалу, повністю досягнуті поставлені завдання
	4-6	Письмове завдання підготовлено вчасно, проте наявні неточності і пробіли знань.
	1-3	Письмове завдання підготовлено проте тема розкрита поверхово і з помилками
	0	Письмове завдання не підготовлено
Презентація тексту підсумкового есе за проблематикою курсу	14-18	Роботу представлено вчасно. Високий рівень оволодіння теоретико-методологічними засадами виконання завдання, поставлені мета і завдання вирішуються чітко та послідовно
	10-13	Роботу представлено вчасно. Продемонстровано певний рівень оволодіння теоретико-методологічними засадами виконання завдання, але не вистачає чіткості та послідовності
	1-9	Робота має суттєві недоліки - поставлені завдання не вирішені, автор припускається помилок. Переважають загальні фрази замість змістовного викладу
	0	Завдання не виконано у визначений викладачем термін без поважних причин або виконане з порушенням норм академічної доброчесності.

При викладанні дисципліни використовуються наступні методи контролю знань студентів:

– усний контроль (опитування – індивідуальні або фронтальні, колоквіуми, дискусії, круглі столи, захист виконаних робіт);

– письмовий контроль (письмові контрольні роботи, вирішення ситуацій і задач, виконання індивідуальних завдань, підготовка рефератів, тез, написання есе та ін. – в залежності від змісту дисципліни і передбачених робочою програмою завдань);

– стандартизований (тестовий) контроль;

– комбінований контроль;

– самоконтроль знань студентів і взаємоконтроль.

Поточний контроль проводиться за результатами роботи студентів на практичних заняттях, методом оцінювання контрольних робіт, шляхом оцінювання тестів, самостійних робіт, індивідуальних завдань, есе, командних проектів, презентацій, ведення конспектів лекцій.

Об'єктом оцінювання знань студентів є програмний матеріал навчальної дисципліни, який перевіряється під час поточного і підсумкового контролю з метою встановлення рівня і якості засвоєння знань, формування необхідних для майбутньої професійної діяльності навичок і вмінь.

Дисципліна передбачає конкретний перелік видів робіт, які зобов'язаний виконати студент, та відповідні критерії їх оцінювання, що визначаються кафедрою і наводяться у вигляді окремих таблиць або декількох абзаців тексту в робочій навчальній програмі дисципліни.

Поточний контроль передбачає оцінювання успішності студентів під час аудиторних (семінарських, практичних, індивідуальних) занять та виконання ними окремих індивідуальних, контрольних завдань (написання рефератів, тематичних повідомлень, розв'язання практичних задач тощо). Зміст поточного контролю та критерії оцінювання роботи студента в зазначених межах відображається у робочій навчальній програмі (розділи «Засоби контролю знань з кожного залікового модуля» та «Критерії оцінювання знань з кожного модуля»).

При поточному контролі оцінюється: активність роботи студентів на семінарських або практичних заняттях, результати виконання ними індивідуальних завдань, контрольних робіт, розв'язання практичних задач, якість підготовлених студентами рефератів або тематичних повідомлень;

Контроль на семінарських заняттях – оцінювання виступів студентів, відповідей на питання поставлені викладачем, оцінки виконання тестових завдань, оцінок під час самостійних робіт, оцінювання внеску окремих студентів у групову роботу, наприклад, активність в діловій грі.

Контрольна робота – вид поточного контролю знань студентів, який має на меті виявити рівень знань студентів, що отримані за пройденим матеріалом. Дата проведення контрольної роботи доводиться до студентів і призначається по завершенню вивчення змістовного модулю. Питання або практичні завдання готує викладач, що веде практичні заняття, вони узгоджуються з лекційними питаннями і тематикою семінарських занять. Завдання можуть передбачати творчу роботу, відповідь на тестові завдання тощо. Контрольна робота виконується у письмовій формі в присутності викладача, оцінюється за прийнятою шкалою і оцінка може використовувати викладачем для підрахунку кумулятивного балу за підсумками вивчення дисципліни.

Модульний контроль за окремим змістовим модулем – оцінювання в балах рівня опрацювання студентом теоретичного та практичного матеріалу в межах окремого залікового модуля певної навчальної дисципліни, успішності виконання ним фонду тестових завдань (або модульної контрольної роботи, якщо це передбачено робочою навчальною програмою).

При модульному контролі оцінюється в балах рівень теоретичної (знань) та практичної (навичок і вмінь) підготовки студента за всі змістові модулі. Форма проведення модульного контролю переважно є письмовою або у вигляді відпрацювання тестів, але можливе й усне проведення.

7.1 Форми оцінювання студентів:

- підсумкове оцінювання у формі ЗАЛКУ:

Семестровий контроль проводиться у формі заліку або шляхом накопичення балів за поточним контролем по змістовним модулям.

Залік – виставляється за результатами роботи аспіранта впродовж усього семестру і не передбачає додаткових заходів оцінювання для успішних студентів.

- умови допуску до підсумкового заліку:

У разі отримання оцінки «неприйнятно» (нижче 29 балів) слухач зобов'язаний повторно вивчити дисципліну. У разі отримання оцінки «незадовільно» слухач має право на два перескладання: викладачеві та комісії. При цьому максимальна підсумкова оцінка після перескладання може бути лише «достатньо». Замість перескладання комісії слухач може обрати повторне вивчення дисципліни.

7.2 Організація оцінювання: (обов'язково зазначається порядок організації передбачених робочою навчальною програмою форм оцінювання із зазначенням орієнтовного графіку оцінювання).

УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО РЕЙТИНГУ

Форми оцінювання	Кількість	Максимум балів	Разом
Участь у дискусійній частині лекції	5	2	10
Доповіді за темою семінарського заняття	4	10	40
Індивідуальне письмове завдання за темою семінарського заняття	2	10	20
Участь у дискусії, в обговоренні виступів колег на семінарському занятті	4	3	12
Презентація тексту підсумкового есе за проблематикою курсу	1	18	18
ВСЬОГО			100

7.3 Шкала відповідності оцінок

Відмінно / Excellent	90-100
Добре / Good	75-89
Задовільно / Satisfactory	60-74
Незадовільно / Fail	0-59
Зараховано / Passed	60-100
Не зараховано / Fail	0-59

8. Структура навчальної дисципліни

Тематичний план занять з дисципліни

№ з/п	Номер і назва теми	Кількість годин		
		лекції	семінари	Сам. робота
<i>Змістовий модуль 1. Сутність, стратегія та тактика інформаційних маніпуляцій</i>				
1	Тема 1. Підходи до розуміння феномену маніпуляції: соціально-політичний, психологічний, лінгвістичний, мас-медійний.	2	2	6
2	Тема 2. Технології маніпулятивного впливу на суспільство.	2	—	8
3	Тема 3. Методи соціальних маніпуляцій та структура маніпулятивної технології.	—	2	6
<i>Змістовий модуль 2. Практика протидії маніпулятивним технологіям</i>				
4	Тема 4. Виявлення та протидія технологіям викривлення інформації.	2	2	8
5	Тема 5. Інформаційні війни.	2	—	6
6	Тема 6. Технології ефективної протидії маніпуляціям.	—	2	8
<i>Змістовий модуль 3. Прийоми застосування маніпулятивних технологій в сучасних ЗМІ</i>				
7	Тема 7. Роль ЗМІ у розповсюдженні маніпулятивних технологій.	2	2	8
8	Тема 8. Використання технологій нейролінгвістичного програмування у сучасних ЗМІ	2	—	8
9	Тема 9. Критерії ідентифікації, маніпулятивних технологій, професійна етика та законодавче врегулювання маніпуляційних впливів ЗМІ.	—	2	8
ВСЬОГО за дисципліною 90 годин		12	12	66

Загальний обсяг 90 год, в тому числі (вибрати необхідне):

Лекцій – **12 год**.

Семінари – **12 год**.

Самостійна робота – **66 год**.

Зміст навчальної дисципліни

№ з/п	Номер і назва теми	Кількість годин	
		Структура	Література
1	2	3	4
<i>Змістовий модуль 1. Сутність, стратегія та тактика інформаційних маніпуляцій</i>			
1	Тема 1. Підходи до розуміння феномену маніпуляції: соціально-політичний, психологічний, лінгвістичний, мас-медійний.	1. Види соціальних маніпуляцій 2. Характеристика елементів в структурі маніпулятивного впливу 3. Поняття стратегії, тактики і прийому маніпулювання. 4. Підходи до класифікації маніпулятивних стратегій.	1, 3,5 , 10, 11, 13.
2	Тема 2. Технології маніпулятивного впливу на суспільство.	1. «Амфіболія». 2. «Опозиція свій – чужий». 3. «Амальгіювання». 4. «Фургон з оркестром».	1, 3,5, 10, 12, 15.
3	Тема 3. Методи соціальних маніпуляцій та структура маніпулятивної технології.	1. Особливості реалізації найбільш поширених дискредитують тактик: 2. Бездоказове применшення авторитету, 3. Зіставна тактика, уривчасте цитування об'єкта дискредитації, 4. Перетворення нейтральних контекстів в дискредитуючі образи.	1, 3, 5, 7, 10,16.
<i>Змістовий модуль 2. Практика протидії маніпулятивним технологіям</i>			
4	Тема 4. Виявлення та протидія технологіям викривлення інформації.	1. Принципи розмежування маніпуляції і дезінформації. 2. Специфіка подвійного адресата в маніпулятивної комунікації. 3. Умови, від яких залежить ефективність реалізації маніпуляції. 4. Схема маніпулятивної комунікації.	1, 4, 6, 10, 12, 14.
5	Тема 5. Інформаційні війни.	1. Спотворення інформації та нав'язування хибної інформації. 2. Психологічна обробка вразливих соціальних груп. 3. Ідеологічні диверсії та дезінформація. 4. Пропаганду та поширення хибних чуток.	1, 2, 6, 10, 11, 17.
6	Тема 6. Технології ефективної протидії маніпуляціям.	1. Принципи виділення маніпуляції в ЗМІ для формування контр стратегій. 2. Позбавлення маніпуляції можливості здійснювати соціальний контроль. 3. Технології мінімізації вербальних і невербальних впливів. 4. Роль українських медіа у відбитті інформаційної агресії росії – контрстратегії та роль держави в інформаційному протистоянні.	1, 2, 4, 6, 10, 18.

1	2	3	4
Змістовий модуль 3. Прийоми застосування маніпулятивних технологій в сучасних ЗМІ			
7	Тема 7. Роль ЗМІ у розповсюдженні маніпулятивних технологій.	<p>1. Комунікативна політика ЗМІ: інформаційні операції в умовах війни, мирного часу і виборчих кампаній.</p> <p>2. Співвідношення понять «інформаційна політика», «редакційна політика», «комунікативна політика».</p> <p>3. Особливості комунікативної політики опозиційних і проурядових ЗМІ.</p> <p>4. Роль маніпуляції в комунікативній політиці ЗМІ.</p>	1, 6, 8, 9, 10, 12.
8	Тема 8. Сучасні інформаційні війни.	<p>1. Поняття та природа інформаційних війн.</p> <p>2. Пропаганда, дезінформація, психологічні операції (PSYOPs).</p> <p>3. Інструменти та методи інформаційних воєн (ЗМІ, інтернет, соціальні мережі як зброя в інформаційних війнах).</p> <p>4. Інформаційний тероризм та гібридні війни: вплив недержавних акторів (хакери, екстремістські угруповання)..</p>	1, 2, 6, 9, 10, 12.
9	Тема 9. Критерії ідентифікації, маніпулятивних технологій, професійна етика та законодавче врегулювання маніпулятивних впливів ЗМІ.	<p>1. Методика і технологія оцінки ефективності маніпулятивного впливу.</p> <p>2. Алгоритм побудови комунікативного портрета різних типів цільової аудиторії.</p> <p>3. Способи дешифрування маніпулятивних прийомів і тактик.</p> <p>4. Профілактика маніпулятивного впливу, механізми і засоби захисту від маніпуляції.</p>	1, 2, 8, 9, 10, 11.
Підсумковий контроль			Залік

9. Рекомендовані джерела:

Основна:

1. Горбулін В.П., Додонов О.Г., Ланде Д.В. (2009). Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: монографія. К. Інтертехнологія, 164 с
2. Курбан О.В. (2015). Теорія інформаційної війни: базові основи, методологія та понятійний апарат. К. ScienceRise. 100 с.
3. Почепцов Г.Г. (2008). Інформаційна політика: навч. посібник. 248 с.
4. Почепцов Г.Г. (2009). Глобальні проекти: конструювання майбутнього: навч. посібник.
5. Почепцов Г.Г. (2012). Від Facebook-у і гламуру до WikiLeaks: медіакомунікації»
6. Почепцов Г.Г. (2012). Контроль над розумом: монографія.
7. Почепцов Г.Г. (2013). Мерлін, Супермен і Гаррі Поттер. Конструювання нематеріального в масовій культурі.
8. Почепцов Г.Г. (2016). Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах.
9. Почепцов Г.Г. (2015). Сучасні інформаційні війни. К. Вид-во. Києво-Могилянська академія 360 с.
10. Почепцов Г.Г. (2017). Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття

11. Рижков. М. (2011) Інформаційна війна. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, .298 с.
12. Ожеван М.А., О. В. Шевченко О.В. (2014) Війна інформаційна. К. Знання України, Т.1. 760 с.

Додаткова:

13. Лазоренко О.О. (2015). Інформаційний складник гібридної війни Російської Федерації проти України: тенденції розвитку. *Стратегічні пріоритети*. Національний інститут стратегічних досліджень. Т. 36.
14. Конах В. К. (2016). Сучасні тенденції у захисті національних медіапросторів від російської пропаганди *Стратегічні пріоритети*. Національний інститут стратегічних досліджень. Т. 38
15. Ткач В.Ф. (2017). Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України *Стратегічні пріоритети*. Національний інститут стратегічних досліджень. Т. 39.
16. Косошов О.М., Сірик О.О. (2017). Завдання захисту національного інформаційного простору за досвідом ведення гібридної війни РФ на Сході України. *Системи озброєння і військова техніка*. С. 38-41.
17. Курбан О. В. (2016). Медіавіруси та їх використання як інформаційної. *Наукові записки (Українська академія друкарства)*. № 1. С. 267-271
18. Стругацький В.(2018) Маніпулятивні практики на тлі гібридної війни Філософський аналіз. Київ: ФОП Халіков Р. 166 с.
19. Jolanta Darczewska (2016). The devil is in the details. Information warfare in the light of Russia's military doctrine. Point of View.
20. Jolanta Darczewska (2015). The anatomy of Russian information warfare. The Crimean operation, a case study. Point of View.
21. Katri Pynnöniemi, András Rácz, ред. (2016). Fog of Falsehood. Russian Strategy of Deception and the Conflict in Ukraine. FIIA Report 45.
22. András Rácz (2016). Russia's Hybrid War in Ukraine: Breaking the Enemy's Ability to Resist. FIIA Report 43.
23. Peter Pomerantsev, Michael Weiss (2014). The Menace of Unreality: How the Kremlin Weaponizes Information, Culture and Money. Institute of Modern Russia. с. 44.
24. Maria Snegovaya (2015). Putin's information warfare in Ukraine. Soviet origins of Russia's hybrid warfare. Russia Report 1.
25. Christopher Paul, Miriam Matthews (2016). The Russian "Firehose of Falsehood" Propaganda Model. Perspectives. RAND Corporation. с. 16. doi:10.7249/PE198.

10. Додаткові ресурси (за наявності):

1. Довідково-інформаційний портал Sociosite: www.sociosite.net
2. Інформаційний і пошуковий портал з соціальних наук Social Science Hub: www.sshub.com
3. Science Information Gateway (SOCIG): www.sosig.ak.uk
4. Liens Socio: <http://www.liens-socio.org>
5. Socioland: www.socioland.de
6. Міжнародна база даних ЮНЕСКО з соціальних наук (інституції, персоналії) DARE: www.databases.unesco.org/dare/form.shtml
7. Бази даних наукової періодики і книг: www.jstor.org; www.proquestdirect.com; www.ebsco.com
8. www.sau.kiev.ua – офіційний сайт соціологічної асоціації України (устав САУ, кодекс професійної етики соціолога, указ президента про розвиток соціологічної науки).
9. www.useps.org – офіційний сайт українського центру економічних та політичних досліджень ім. Разумкова (представлені результати досліджень, діаграми, кількісні показники, наводяться дані порівняльних досліджень).

10. www.socis.kiev.ua – сайт центру соціальних та маркетингових досліджень (Київ), викладено багатий емпіричний матеріал (результати соціологічних досліджень, публікації центру, статистичні дані).
11. www.sociology.kharkov.ua – SociologyHall, сайт соціологічного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна.
12. www.uceps.com.ua/ukr/all/sociology (Архів соціологічних даних Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, м. Київ).
13. www.ukrstat.gov.ua (Статистичні матеріали Держкомстату України).
14. www.sociology.kharkov.ua (Домашня сторінка харківських соціологів).
15. www.i-soc.com.ua (Домашня сторінка Інституту соціології НАН України).